

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

У статті розглядаються й аналізуються базові концептуальні підходи, які визначають ступінь участі держави в управлінні економікою та використанні окремих інструментів реалізації фінансової політики.

Ключові слова: фінансова наука, фінансова політика, державне регулювання, оподаткування.

В статье рассматриваются и анализируются базовые концептуальные подходы, которые определяют степень участия государства в управлении экономической и использовании определенных инструментов реализации финансовой политики.

Ключевые слова: финансовая наука, финансовая политика, государственное регулирование, налогообложение.

The article considers and analyzes the basic conceptual approaches, which determine the degree of the state involvement in economic management and use of certain instruments of implementing financial policy.

Key words: financial science, financial policy, state regulation and taxation.

Постановка проблеми. Створення ефективної фінансової політики держави визначається не тільки правильним вибором стратегічних і поточних цілей фінансової політики, оптимальним вибором фінансових інструментів державного впливу, але й обумовлюють необхідність вивчення науково-теоретичних концепцій, які визначають ступінь участі держави в управлінні економікою.

Метою дослідження є аналіз базових теорій, представлених різними науковими школами, які доводять необхідність державного втручання у регулювання фінансових відносин.

Виклад основного матеріалу. У минулому, як у відкритій книзі, можна відшукати прямі відповіді на сьогоднішні питання. Це у значній мірі стосується фінансів, вплив яких на економічний і соціальний розвиток суспільства неоціненний.

Відомий український вчений-економіст М. І. Мітіліно ще на початку ХХ-го століття підкреслював особливе значення історико-фінансових досліджень: «Щоб зрозуміти сучасне, треба знати минуле. Щоб зрозуміти сучасну організацію господарства публічних об'єднань, треба знати той шлях історичного розвитку, що пройшли вони. Через те й повинна бути особлива галузь фінансової науки – історія фінансового господарства» [1, с. 64].

Вивчаючи глибинну сутність явища, закономірності розвитку фінансових відносин, прогнозуючи розвиток фінансів і соціально-економічні наслідки їх дії у суспільстві, фінансова

наука за період свого існування запропонувала чимало теоретичних концепцій розвитку фінансів та фінансової політики держави, які визначають сутність участі держави в управлінні економікою і використанні конкретних інструментів реалізації фінансової політики, тобто конкретних форм організації фінансових відносин, які і сьогодні мають велику цінність та використовуються у практичній діяльності.

Як і всі інші науки, фінансова наука сформувалась на основі тисячолітньої практики. Її народження відносять до XV-XVI ст. За цей період у фінансовій науці сформувалась значна кількість концепцій, які обґрунтовують тенденції регулювання фінансів. В економіці країн Західної Європи відбувається ряд серйозних якісних зрушень, які свідчать про зміну типу економічної системи. Централізовано керована система феодального типу змінюється ринковою економічною системою, заснованою на переважно товарній формі господарських відносин, де рішення приймаються кожним учасником економічного процесу самостійно і під свою відповідальність.

Нова економічна ситуація висуває нові вимоги до економічних знань, тому різко зростає потреба у розумінні того, що відбувається в економіці, які у ній діють закономірності, щоб уникнути помилкових рішень, наслідки яких можуть бути досить болючими. Необхідність економічних знань стає масовою, що приводить до відокремлення їх у самостійну сферу, яка досліджує область господарських відносин. Економічні ідеї, до цього

розчинені у різних формах суспільної свідомості, стають предметом спеціального аналізу і продуктом діяльності самостійних економічних шкіл.

Одним з перших, хто започаткував наукові основи управління фінансами були меркантилісти. Поняття «меркантилізм» походить від латинського слова «mercari» – торгувати. В англійській і французькій мовах «mercantile» означає «торговий», а італійське «mercante» означає «торговець» або «купець».

Меркантилізм, як економічна теорія, розвивається у Західній Європі з кінця XV – до початку XVIII ст. з виникненням і зміцненням історично першої форми капіталу – торговельного. Найвідомішими представниками меркантилізму були Ж. Боден (1530-1596), Т. Мен (1571-1641), А. Монкретьєн (1575-1621).

Меркантилісти пов'язували свої рекомендації з активним державним втручанням в економіку, адресуючи їх, насамперед, правителям, які повинні були проводити відповідну господарську політику. Першим, хто почав вводити наукові основи управління фінансами був Д. Караф. Він сформулював положення, що основою бюджету мають бути домени (державна власність на землю для обробітку, ліси, капітали, що належать державі) та регалії (монопольні промисли). Крім того, Караф вперше ввів розподіл видатків: на оборону, на утримання правителя, для задоволення потреб [6, с. 40].

Французький меркантиліст Антуан де Монкретьєн (1575-1621) у своїй роботі «Трактат по політичній економії», наголошував, що в області економіки держава повинна здійснювати активну політичну діяльність. Винайденому ним термінові «політична економія» було суджене довге життя, оскільки він незабаром став позначати всю систему наукових уявлень про господарські процеси.

Інший видатний меркантиліст – французький учений, економіст Ж. Боден у своєму знаменитому творі «Фінанси – нерви держави» визначив головні джерела доходу держави – домени, воєнна здобич, подарунки дружніх держав, збори із союзників, доходи від торгівлі, мита з вивозу і ввозу, податі з покорених народів та запровадив класифікацію державних витрат. Крім того, Ж. Боден уважав, що надмірне використання податків призводить до народних обурень і погіршує відносини короля з підданими, тому податки з населення в його класифікації відсутні.

Англійські філософи – економісти Т. Гоббс та Д. Локк досліджували окремі аспекти оподаткування. Т. Гоббс наголошував на виключному праві королівської влади обкладати податками населення, проте радив зберігати помірність та рівномірність в їх розподілі, віддаючи перевагу непрямим податкам. Д. Локк навпаки обґрунтував доцільність прямого оподаткування [5, с. 18].

Таким чином, меркантилісти зробили першу спробу осмислити капіталістичну ринкову економіку та поставили проблему економічної ролі держави;

ввели наукові основи управління фінансами; спробували визначити фінансове господарство, як таке, що складається з державних доходів і видатків; наголошували на перевагах прямих податків.

Значний вклад у розвиток концептуальних основ управління фінансами у XVII-XVIII ст. внесли німецькі фінансисти – камералісти. Серед представників цієї економічної течії варто згадати Д. фон Джусті, Л. фон Секендорф, Д. Бехера, Д. фон Зонненфельса. Вони вперше здійснили систематизований аналіз державного господарства, а державу розглядали як об'єкт планування, вважаючи планування основною функцією управління. У своїх працях камералісти намагалися переконати правлячі еліти тодішніх державних утворень на території Німеччини у тому, що під час мобілізації коштів у своє розпорядження доцільно керуватися не суб'єктивними намірами й потребами, а ідеєю збереження потенціалу довгострокового економічного зростання.

Велике значення представники цієї економічної теорії відводили питанням ефективності адміністрування податків, проблемі актуальній донині. Так, обґрунтовуючи і відстоюючи ідею помірною оподаткування, камералісти стверджували, що зниження ставок з податків, а також надання пільг у перспективі може привести до зростання податкової бази і надходжень до бюджетів. Слід зауважити, що вони першими заклали основи участі населення у вирішенні питань фіскального характеру, започаткували демократичні засади у бюджетній системі.

На тлі глибоких змін у соціально-економічного і політичному житті суспільства у XVIII ст. розвивається англійська класична політекономія, яка здійснила переворот в основних концепціях економічної науки і обґрунтувала основні постулати, необхідні для розвитку ринкової економіки. Засновниками класичної економічної теорії були А. Сміт (1723-1790) і Д. Рікардо (1772-1823).

Завдяки успіхам політекономії, піднесеної Адамом Смітом до рангу науки, знаходять повніший розвиток і фінансові теорії. Саме завдяки А. Сміту наука про фінанси набула самостійного значення, а практика стала лише засобом для обґрунтування і перевірки законодавчих принципів. У своїх працях А. Сміт та Д. Рікардо заклали засади теорії державних фінансів і розкрили причини взаємозв'язку їх розвитку з економічною системою. Невід'ємною частиною їх фундаментальної класичної теорії є фінансові концепції [5, с. 21].

У працях «Дослідження щодо природи і причин багатства народів» («Багатство народів») (1776). А. Сміт розвинув економічну основу фінансового господарства. Доходи А. Сміт ділить на неподаткові доходи (від капіталів, підприємств держави) і податки. Державні витрати він ділить на дві групи: витрати загальнодержавних значень (оборона країни, утримання королівської влади) та витрати, в яких зацікавлені лише окремі члени

суспільства (відправлення судочинства, витрати на народну освіту тощо), а отже, витрати на утримання цих органів. Звідси виникла ідея щодо розподілу фінансового господарства на: державне і місцеве. Зрозуміло, що все це, відповідно до вимог часу повинно сприяти розвитку ринкових умов, економічному зростанню країни і підвищенню рівня добробуту громадян.

А. Сміту належить пріоритет у розробці податкової політики та загальних принципів раціональної організації податків, які стали основою сучасної податкової системи у світі.

А. Сміт уважає за необхідність скорочення державних видатків та їх обмеження політичними функціями держави. Проводиться ідея про те, що «державна є лише поліцейська і нічний сторожем». Проте автор наголошував на необхідності державних видатків на установи для освіти.

Рушійними силами економічного розвитку вчений уважав економічну свободу та конкуренцію господарюючих суб'єктів, гармонізацію їх інтересів на основі пріоритетного розвитку особистого інтересу, механізму ринкової саморегуляції.

У своїй фінансовій концепції вчений утверджує принципи невтручання держави у розвиток ринкових відносин. В умовах «вільної торгівлі» і «вільної конкуренції» економіку регулює «невидима рука ринку». Однак відстоюючи принципи економічного лібералізму, А. Сміт не заперечував участі держави у господарському житті. Він писав про те, що природний устрій має спиратись на вільну взаємодію приватних інтересів у межах та під захистом права [3, с. 114].

Його послідовник і учень Д. Рікардо створив нову теорію податків. У своїй праці «Основи політичної економії і податкового обкладання» він дає аналіз податків: методи, справлення, вплив на розподіл національного доходу і розвиток промислового виробництва. Д. Рікардо вважав, що податкове обкладання є великим злом не тільки у тому, що воно подає на ті чи інші об'єкти, стільки у його впливі, узятому загалом.

Учений сформулював положення, згідно з яким мобілізація доходів у розпорядженні уряду повинна заохочувати нагромадження та розширення виробництва. Він стверджував, що доходи держави мають формуватися за рахунок податків і позичкових ресурсів. Вибір джерел доходів держави повинен мати у своїй основі демократичну процедуру визначення бюджетних пріоритетів. [1, с. 15]

Д. Рікардо пропагував економічну свободу, вільну конкуренцію та невтручання держави в економічне життя. Вихідною позицією у творчості Д. Рікардо стала властива всім авторам класичної політичної економії прихильність до концепції економічного лібералізму, який не допускає ніякого державного втручання в економіку і дозволяє вільне підприємництво, вільну торгівлю та інші «економічні свободи».

Таким чином, сутність концепції основоположників класичної політекономії А. Сміта і

Д. Рікардо зводилася до: невтручання держави в економіку; збереження вільної конкуренції господарюючих суб'єктів. У ній головну роль у регулюванні економічного життя суспільства відводилося ринковому механізму. Фінансові концепції класичної теорії були тією домінантою, на яку спиралося вирішення основних проблем конкурентної ринкової економіки. На підставі класичної фінансової концепції розроблялися основні принципи фінансової політики того історичного періоду [6, с. 90].

Виходячи з цих принципів, фінансова політика до кінця 20-х років ХХ ст. була спрямована на обмеження державних витрат і податків, на забезпечення збалансованого бездефіцитного бюджету держави. Доходи бюджету формувались здебільшого за рахунок непрямих податків, а переважна частина бюджетних коштів спрямовувалася на фінансування військових управлінських витрат і витрат на обслуговування та погашення державного боргу [4, с. 38].

Заслужують на увагу і фінансові теорії представників історичної школи Німеччини, яка почала формуватися у 40-ві – 50-ті рр. ХІХ ст. Засновником історичної школи був учений Ф. Ліст (1789-1846), який у своїй книзі «Національна система політичної економії» (1841) відстоює право кожної нації на специфічний характер розвитку. Теоретичним обґрунтуванням цього служить його вчення про стадії економічного розвитку. Кожна нація проходить у своєму русі ряд послідовних етапів. Ліст виділяє п'ять таких стадій: мисливську, пастушу, землеробську, землеробсько-мануфактурну, землеробсько-мануфактурно-торгову. Різні країни у даний момент можуть перебувати на різних стадіях розвитку, а тому їхні економіки не можуть підпорядковуватися єдиним універсальним законам. Відповідно до цього повинна будуватися й економічна політика держави, яка б враховувала особливості тієї стадії, на якій перебуває країна, щоб щонайкраще вирішити головне завдання – сприяти розвитку виробничих сил нації.

Представниками «нової» історичної школи, яка сформувалась наприкінці ХІХ ст. були А. Вагнер (1835-1917), Г. Шмоллер (1838-1917), М. Вебер (1864-1920) та ін. Фінансова концепція цієї школи доводила необхідність державного втручання, розвиток й ускладнення економічних функцій держави. Проблему нагромадження капіталу, що визначає економічний розвиток, на думку ідеологів цієї школи, найкраще може вирішити лише держава, зосереджуючи певну частку річного доходу в державному бюджету й інвестуючи в ті галузі господарства, які визначають економічне зростання країни. Державні субсидії та інша підтримка експорту товарів, послуг і капіталу – необхідний елемент державної фінансової політики [3, с. 120].

Видатний представник фінансового напрямку нової історичної школи А. Вагнер залишив велику спадщину у фінансовій теорії. Він доповнив

Смітову теорію оподаткування теорією колективних потреб і ввів фінансові принципи – достатності і еластичності обкладання податками. Його система оподаткування враховувала баланс інтересів платників і держави (з пріоритетом держави). Крім того, А. Вагнер відкрив закон «розширення обсягу державної діяльності». Мовою державних фінансів він означає не що інше, як збільшення державних видатків, темпи зростання яких випереджають темпи зростання національного продукту.

З середини і майже до кінця XIX ст. фінансова наука перебувала під певним впливом марксистського вчення. Великих спеціальних робіт у К. Маркса і Ф. Енгельса з фінансових питань практично немає. Проте у «Критиці політичної економії», «Капіталі», статтях, присвячених характеристиці бюджетів (англійських, німецьких, французьких), розкривається класовий характер державних бюджетів епохи домонополістичного капіталізму, непродуктивний антинародний характер витрат держави, зв'язок із податками.

К. Маркс при дослідженні методів первісного накопичення капіталу у першу чергу відніс до них такі фінансові методи, як: державні витрати; державні кредити та податкову систему. Саме ці методи забезпечили швидкий ріст капіталу, створивши тим самим матеріальні передумови для бурхливого розвитку капіталістичного виробництва.

Проте, як політичне вчення, марксизм наголошував на тому, що податки є додатковим тягарем, знаряддям додаткової експлуатації трудящих. При аналізі циклічних криз К. Маркс не допускав їх послаблення за допомогою фінансової політики держави [6, с. 121].

Швидкий розвиток продуктивних сил XIX ст. поставив перед державами питання про зміну підходів до фінансової політики. Особливо актуальним це питання стало у кінці 20-х років, коли загострився весь комплекс економічних, соціальних і політичних проблем більшості держав. У цей час багато західних країн здійснили перехід до регулюючої фінансової політики, породжені у зв'язку з цим нові проблеми наукових досліджень і до наших днів не втратили своєї актуальності, оскільки основний їх зміст – державне регулювання економіки в ринковому господарстві. З того часу беруть свій початок орієнтовані на розв'язання цих проблем теорії, які з позиції сьогодення правомірно можна розділити на два напрями. Один з них виходить з учення Дж. М. Кейнса і його послідовників, а рекомендовані ними засоби державного втручання в економічні процеси отримали назву кейнсіанських. Другий напрям – це теорії, що обґрунтовують протилежні кейнсіанству концепції. Його представників прийнято називати неолібералами.

Економічна теорія Дж. Кейнса мала надзвичайно великий вплив на розвиток фінансової теорії, а його «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936), за оцінками багатьох експертів, була поворотним пунктом в економічній науці XX ст., сприяла формуванню світової економічної

думки та розробленню відповідної державної фінансової політики.

Фінансова концепція Дж. Кейнса виходить з основних положень його загальної теорії. В її основу Дж. Кейнс поклав ідею «ефективного попиту» і його стимулювання. Крім того, у «загальній теорії» вчений обґрунтував необхідність втручання держави в економіку, а основними інструментами управління вважав фінансові механізми. Вчений робить висновок, що ринкова економіка достатньою мірою саморегулюватися не може, оскільки цьому заважають психологічні схильності, мотивації, спонуки агентів виробництва, тому потрібне втручання держави.

На підставі ідеї про «ефективний попит» була переглянута вся фінансова концепція. Теорія державних фінансів почала розглядатися як складова теорія зайнятості, процента і грошей, а фіскальна політика – як невід'ємна частина економічної політики. На цій основі було визначено місце і роль категорій державних фінансів: державних видатків, податків, позик в економічному розвитку.

Введення в економічний обіг терміна «ефективний попит» дозволило повернутися до аналізу макроекономічних показників (валового внутрішнього продукту і національного доходу). Повернення до макроекономічних показників дало можливість з'ясувати як функціонує економічна система загалом.

Головним інструментом регулювання економіки Дж. Кейнс вважав бюджетну політику. Кейнсіанська фінансова політика допускала можливість бюджетного дефіциту і навіть відводила йому активну роль у стимулюванні економічного зростання. Це обумовило розвиток державного кредиту. На державний бюджет і фіскальну політику покладалися завдання забезпечення ефективного економічного розвитку. Грошово-кредитному регулюванню Дж. Кейнс відводив меншу роль [5, с. 24].

Державні видатки займали у теорії вченого особливе місце. Дж. Кейнс розглядав їх як основний інструмент урядового втручання і подолання депресії. Їх формування, структуру і зростання він вважав невід'ємним чинником досягнення «ефективного попиту».

Теорія Дж. Кейнса мала і має величезний вплив як на політичне, так і економічне життя країн світу. До 70-х років XX ст. його теорія регулювання економіки була офіційно визнана як основа державної антициклічної економічної й фінансової політики у багатьох західних державах. Вона наближена до практики господарювання, до вироблення дій держави з удосконалення фінансово-економічних зв'язків. Як зазначає англійський історик економічної думки С. Ролл: «Дж. Кейнс володів унікальною можливістю, якої не мав жоден із великих економістів до нього, безпосередньо впливати своєю теорією на формування й проведення офіційної державної політики» [3, с. 146].

Як напрямок світової економічної думки, неолібералізм виник майже одночасно з

кейнсіанством у 30-ті роки. Неоліберальна концепція і у теоретичних розробках, і у практичному використанні ґрунтується на ідеї пріоритету умов для необмеженої вільної конкуренції завдяки визначеному втручанню держави в економічні процеси. Цей напрямок відображає спадкоємність економічних концепцій і має своїм корінням ліберальні ідеї класиків англійської політичної економії А. Сміта і Д. Рікардо, теоретиків історичної школи Німеччини Ф. Ліста, М. Вебера (1864-1920) та представників соціальної школи Р. Штольцмана (1852-1930), Р. Штамлера (1856-1938) і К. Діля (1861-1943).

Видатними представниками неоліберальних ідей у Німеччини, США, Англії та Франції були – В. Ойкен, В. Репке, А. Рюстов, Л. Єрхард – фрайбурзька школа, Л. Мізес, Ф. Найт, М. Фрідмен, А. Шварц – чиказька школа, Е. Кенан, Л. Робінс – лондонська школа, Ж. Рюефф, М. Алле – французька школа [6, с. 311].

Основний напрямок теорії неолібералізму або монетаризму – застосування різних фінансових заходів, в основному скорочення фінансових виплат із державного бюджету на соціальні заходи (освіта, охорона здоров'я), лібералізація зовнішньої торгівлі, свобода ціноутворення, мінімізація втручання держави в економіку [2, с. 26].

Якщо кейнсіанство вважає найбільш важливим здійснення активного державного втручання в економіку, то неолібералізм пропагує обмеження

керуючої економічної ролі держави. Неолібералісти не відмовляються від впливу держави на економіку, визнають її важливе місце і роль в економічному житті, її функції – створення і забезпечення виконання законів, але за умови, що це не порушує, а охороняє основи ринкового господарства. Вони вбачають суть регулювання економіки державою у функціях «нічного сторожа» або «спортивного судді».

Таким чином, з одного боку, неоліберали визнають розладнання механізму саморегулювання, можливість (а в деяких випадках і необхідність) державного втручання, передусім, за допомогою основних інструментів і важелів державних фінансів. З іншого – вони вважають, що останнє повинно бути обмеженим як за масштабами, так і за своєю формою [3, с. 164].

Висновки. Підводячи підсумки, можна зробити висновок, що:

- усі наведені концепції відіграють важливу роль у розвитку фінансових відносин;
- теоретичні фінансові концепції активно розвиваються і сьогодні, збагачуючи економічну теорію новими теоретичними концепціями та підходами до ефективного функціонування фінансової політики;
- розвиток нових фінансових концепцій породжується політичною і економічною ситуацією у країнах, але значиме одне – теоретичні концепції покликані забезпечувати стабільний і ефективний, економічний і соціальний розвиток суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василик О. Д. Теорія фінансів : [підруч. для студ. екон. спец. вищ. закладів освіти] / О. Д. Василик. – 4-те вид., доп. – К. : НИОС, 2003. – 411 с.
2. Петровськ І. О., Клиновий Д. В. Фінанси (з елементами статистики фінансів) : [навч. посіб.]. – К. : ЦУЛ. – 2002.
3. Теорія фінансів : [підручник] ; за ред. проф. В. М. Федосова, С. І. Юрія. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 576 с.
4. Фінанси : [навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни]. – 2-ге вид., перероб. і доп. / О. Р. Романенко, С. Я. Огородник, М. С. Зязюн, А. А. Славкова. – К. : КНЕУ, 2003. – 387 с.
5. Худолій Л. М. Теорія фінансів : [навч. метод. посібник] / Л. М. Худолій. – К. : Видавництво Європа, 2003.
6. Юхименко П. І. Історія економічних учень : [навчальний посібник] / П. І. Юхименко. – К. : Знання-Прес, 2005. – 583 с.

Рецензенти: Письмаченко Л. М. – д.держ.упр.;
Смельянов В. М. – к.т.н., доц.

© Штермер О., 2011

Дата надходження статті до редколегії 06. 06.2011 р.